

OSMANLI DEVLETİ TEŞKİLÂTINDA TIMARLAR (*)

IV. MALİ BAKIMDAN TIMARLAR

Doç. Dr. Coşkun Üçok

Timarları hukuki bakımdan incelerken, timar sahiplerinin reayanın önüne her şeyden önce, Devletin bir çok mali haklarından istifade salâhiyeti gene Devlet tarafından kendilerine verilmiş birer memur sıfatıyla çıktıklarını gördük. Şimdi bu mali hakların nelerden ibaret olduğunu, vergilerin miktarlarını ve tahsil zamanlarını tetkik edeceğiz. Ancak her şeyden önce söyleyelim ki, Osmanlı devletinde bütün imparatorluğa şamil olan, mali kanunlar cari değildir. Zaten Macaristan ovalarında, Transilvanya (Erdel) vadilerinde alınan bir verginin, Arabistan çöllerinde, Kars yaylalarında da aynen alınması, Trablusgarp kıyı çöl - bozkırları ile Ukrayna kara topraklarının bir tutulması imkânsızdı. Onun için İmparatorluk kuruluşundanberi elde ettiği her memlekette İslâm dininden doğan tekâlifî şer'iyeyi tatbik etmekle beraber, tekâlifî örfiye denilen ve örf hukukundan doğmuş olan vergilere de tam bir müsamaha göstererek, fetholunan yerlerin mali kanunlarını ya kısmen olduğu gibi kabul etmiş veya onları ufak değişikliklerle diğer imparatorluk parçalarında hüküm sürmekte olan kanunlarla ahenktar kılmanın yolunu tutmuştur. Bu suretle her eyalette eski örf ve âdetin izlerini taşıyan hususî kanunlar tedvin edilmiştir. O zaman metrik sistem gibi basit ve memleketin her tarafında tatbikî mümkün ölçü sistemleri de mevcut olmadığından, vergiler her vilâyetin kendine mahsus nakit ve ayn ölçüleriyle ölçülmeye devam edilmiş ve ölçülerin birbirine olan nisbeti çok kerre kanunnamelerde gösterilmiştir.

Örfî tekâlifte bu kadar müsamaha gösteren devlet, şer'î tekâlifî memleketin her tarafına tatbik etmekle beraber, onlarda da coğrafya ve iklim şartlarının tesirini düşünerek muhtelif memleketler için muhtelif nisbetler tâyin etmiştir.

İşte bu suretle, başka başka eyaletlere göre değişen bu vergilerin mühim bir kısmını toplamak hakkını devlet dirlik sahiplerine vermiş, muhtelif kanunlarla da dirlik sahipleriyle reaya arasında doğacak ihtilâfları ve çeşitli arazi nevelerinin sahipleri (meselâ, emriye ve vakıf) arasında vergi yüzünden çıkacak anlaşmazlıkları halletmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda her dirlik sahibinin bir defteri bulunur, bu deftere gerek dirliğe dahil olan arazi gerek bu araziye işlemeğe mecbur olan reaya ve burada yaşamakta olan reaya kaydolunur, ayrıca dirlik sahibinin hangi vergileri alacağı ve bunların miktarları bu defterlere yazılırdı. Reyanın böyle deftere kaydolunmasına, bir sipahiye raiyet kaydolunmak denirdi. Raiyetin tasarrufunda olan arazinin bir kısmı diğer bir sipahinin timarında olsa, raiyet çift resmini raiyet kavdolunduğu sipahiye vermekle mükellefti (1). Bir sipahinin dirliğindeki arazinin bir kısmı vakıf

(*) 4. sayıdan devam.

(1) Bk. T. O. E. M. çıkan Süleyman kanunnamesi. S. 16.

arazi olsa, bunun üzerinde yaşayanların vermeğe mecbur oldukları vergilerin şer'î olanlarını vakfî idareye memur olanlar aldığı halde, tekâlifi örfiyesini sipahi alırdı. (1). Sipahiler bu defterlerde kayıtlı olan vergilerden başkasını ve fazlasını tahsil edemezlerdi. Ancak bazı, önceden miktarını tesbit etmeğe imkân olmıyan vergilerle, defter fazlası vergileri tahsil etmeğe salâhiyetli tımarlar vardı ki bunlara serbest tımar ve bu salâhiyeti olmıyan tımarlara da serbest olmıyan tımar denirdi. Bu vergilerin hangi vergiler olduğuna aşağıda işaret edeceğiz.

Dirlik sahiplerinin almıya salâhiyetli oldukları vergiler Osmanlı hukukçularına göre ikiye ayrılmaktadır (2) :

- 1 - Tekâlifi şer'îye.
- 2 - Tekâlifi örfiye.

1 — Tekâlifi şer'îye

Tekâlifi şer'îye gene iki kısma ayrılır:

- a) Haracı muvazzafa.
- b) Haracı mukaseme.

a) HARACI MUVAZZAF A :

Haracı muvazzafa, toprağı işliyen reayadan her yıl alınan sabit bir vergidir. Ancak burada da müslim reaya ile gayrimüslim reaya arasında bir fark mevcuttur. Müslim reayadan Çift resmi (akçesi) namiyle bir vergi alındığı halde, buna karşılık gayrimüslimlerden İспенç resmi denilen vergi alınmaktadır.

Çift Resmi (Akçesi) : İmparatorluk hudutları içinde bir çiftlik yere tasarruf eden müslümanlardan her yıl alınan vergidir. Bir çiftliğin ne demek olduğu muhtelif kanunlarda tesbit olunmuştur. Çiftlikler toprağın, iyi, orta veya fena olmasına göre üç nev'e ayrılarak bunlara gittikçe azalan vergiler tâyin edilmiştir. M. T. M. nde çıkan Osmanlı kanunnamelerinde (S. 60) bir çiftlik, «miraat olunur alâ yerden yetmiş seksen dönüm, evsatülha! olan yerden yüz dönüm edna yerden yüz otuz dönüm» olarak ve bir dönüm de «hatevatı mutavassıt ile kırk hatve yerdir» diye tarif edilmiştir. Ancak hususi vilâyet kanunlarında bir çiftliğin büyüklüğünün, iyi, orta veya fena olmasına göre almış ile yüz elli dönüm arasında değiştiği görülmektedir (3). Bu verginin miktarı ve alınma zamanı da muhtelif vilâyetlere göre değişmekte ve çiftlik başına yirmi akçeden elli yedi akçeye kadar yükselmektedir. Bu vergi çoğu yerde mart ayında alınmakla beraber, başka zamanlarda meselâ «harman tozunda» da alındığı olmuştur (4). Çife resminin alınışında da serbest tımarlarla serbest olmıyan

(1) Bk. M. T. M. yayınlanmış olan Osmanlı Kanunnameleri. S. 54.

(2) Bu taksim şahsi ve gayri şahsi vergiler arasındaki farkı göze almamaktaysa da, eskidenberi vergiler bu yolda ayrıldığı için bu taksimi kabul etmeği muvafık bulduk.

(3) Bk: Dr. N. Çagatay, Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnamelerinde ilhak edilen memleketler âdet ve kanunlarının ve istilahlarının izleri. (Ankara. Yazma. 1943). S. 17.

(4) Bk: Kütahya Kanunnamesi satır 9. (Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyudu Kadimeî Hâkaniye defterleri. No. 47.) Bu hususi vilâyet kanunnamelerinin hepsi hulâsa olarak Almanca'ya tercüme edilmiştir. Bk. J. V. Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien. 1815. I. S. 180 - 337. Kütahya Kanunnamesi. S. 268 ve öf.

timarlar arasında bir fark olduğu, serbest timarlar bu resmi tamamen aldıkları halde, serbest olmyanların bunun ancak bir kısmını aldıkları anlaşılıyor. T. O. E. M. sına ilâve olarak çıkan Süleyman Kanunnamesinin 28 inci sayfasında şu satırlar yazılıdır: «Ama livayı Hamid'de resmi çift tamam çiftlik üzerinden kaydolunan raiyetten kırk iki akçedir. Nim çiftten nısıf zellik. Serbest olmyan sipahiler timarından yirmi yedi akçe sahibinin, on beş akça sanacak beğinindir. Bazı nevahide sipahi yirmi yedi akçe aldıktan sonra sancak beyi altı akçe alır ve bazı nevahide bütün çiftlikten yirmi yedi akçe sipahi ve üç akçe sancak beyi ve on iki akçe subaşı alır.....» Yukarıya aldığımız satırlardan da anlaşıldığı üzere yarım çiftliklerden de tam çiftlik sahiplerinin vermeğe mecbur oldukları verginin yarısı alınmaktadır. Buna *Nim Çiftlik Resmi* denirdi. Alınma zamanı çiftlik resminin alınma zamanydı. Çift resmine «Tasma akçesi» de denirdi. Bir de mahiyeti itibariyle çift akçesine benzeyen «Zemin» ve «Ekinli Bennâk» resmi vardır.

—*Zemin resmi*: Çift akçesine tabi olan yerlerden başka ve bir nim çiftten az yer eken kimselerden alınan vergiye zemin resmi denir. İyi yerlerin iki üç dönümden bir akçe, orta verimli yerlerden üç dört dönüme bir akçe, az verimli yerlerin dört beş dönümünden bir akçe alınır (1).

—*Ekinli Bennâk resmi*: Nim çiftten az yer ekenlerden alınan bu vergi mahiyet itibariyle çift resminden farksızdır. Altı ilâ on sekiz akçe arasında değiştiği anlaşılıyor. T. O. E. M. nda çıkan Süleyman kanunnamesinin 29 uncu sayfasında bu hususta şu bilgi vardır: «Ama bir kimesne defterde bennâk yazılıp elinde nim çifte vefa eder yer bulunsa nim çift resmi alınır ve cebe bennâk ekinli olsa resmiki on iki akçedir ol alınır. Ezâfi riayaki bazı nevahide «kara» tesmiye olunur resim altı akçedir amma himayoc olunmak emri mustahsendir.»

İspenç resmi: Müslimlerin verdiği çift resmi, ekilen toprağın büyüklüğüne ve iyiliğine göre tâyin edilen gayri şahsi bir vergi olduğu halde, bu vergiye mukabil zimmîlerden alınan İspenç resmi tamamiyle şahsi bir vergidir (2). Ergin zimmîlerin erkeklerinden alınan bu vergi de İmparatorluğun muhtelif yerlerine göre azalır çoğalmaktadır. Yirmi beş akçe ile altmış altı akçe arasında değişir.

Haracı muvazzafada müslimlerin ve gayrimüslimlerin birbirinden ayrılması ve müslimler toprağa göre ölçülen gayri şahsi bir vergi verirken, aynı vergiye mukabil zimmîlerden şahsi bir vergi alınması çok dikkate değer bir noktadır. Fikrimizce devlet, arazinin vergisini verirken müslim olanlarla müslim olmyanlar arasında bir tefrik yaparak, müslümanlarda, vergiyi arazi üzerinden hesap etmekle onların toprakla olan ilgilerini kuvvetlendirmek ve gayrimüslimleri ise buna mukabil şahsi bir vergiye

(1) Bk. Dr. N. Çagatay, s. g. e. S. 35.

(2) Bir çok müelliflerin İspenç resmini Cizye ile veya resmi Pencik ile karıştırdıkları anlaşılıyor. Bk. Meselâ. J. Deny: Enzyklopaedie des İslâm, IV. 645; J. v. Hammer, s. g. e. I., 213. Cizye de İspenç resmi gibi yalnız zimmîlerden alınan şahsi bir vergi olmakla beraber, bu vergi çiftliği olsun olmasın bütün zimmîlerden alınır ve zimmîler bu sırada servetlerine göre âla, evsat, edna diye üçüzlü bir taksime tabi tutulurdu. Ednadan âlava doğru verginin miktarı gittikçe çoğalır. Derbendci, küreci (maden hizmetine tâyin edilenler) ve benzeri âmme hizmeti görenler ise bu vergiden ya kısmen ya tamamen muaf tutulurlardı. İspençe, Cizye arasındaki farkı defa Dr. N. Çagatay adı geçen eserinde göstermiştir. Cizye hakkında fazla bilgi için Bk: C. Zeydan, Medeniyeti İslâmiye Tarihi, Zeki Megamiz tercümesi, İst. 1328, 198 ve öf. f. silt.

tabi tutarak, onların toprakla olan alâkalarını, lâfzan bile olsun, kabule yanaşmamak istemiştir. Diğer taraftan zimmî ve üç erkek âzası olan bir çiftlik ailesi, aynı yerde yaşayan ve üç erkek âzası olan bir müslüman ailesinden daha fazla vergi vereceğinden, belki bu şekilde zimmilere fazla bir yük yükletmekle daha çok gelir temini de düşünölmüştür.

b) HARACI MUKASEME :

Haracı muvazzafanın (Çift resmi, nim çift resmi, zemin, ekinli bennâk resmi - İspenç resmi) ya maldan ya şahıstan alınan sabit bir vergi olmasına mukabil haracı mukaseme, toprak mahsullerinden alınan ve mahsulün nevine, az veya çok oluşuna göre değişen bir vergidir. Müslümanlardan alınanına öşür denir; ancak şeriata uygun bir vergi olan öşür zekât mahiyetinde olup, bu da ibadet nevinden ve islâmın beş şartından biri olduğu için gayrimüslimlere tatbik edilemeyeceğinden, gayrimüslimlerden bu yolda alınan vergiye «Haraç» adı verilmiştir (1). Bu iki verginin mahiyeti aynı olduğu gibi miktarları da çok kerre aynıdır. Hatta kanunnamelerde zimmilerden bahsedilirken öşür kelimesinin kullanıldığı da vâkidir (2). Bunun için aşağıda bu iki vergiyi öşür adı altında inceliyeceğiz.

Öşür: Her hangi bir şekilde olursa olsun ziraatle uğraşanların (Çiftlik, Nimçiftlik, Zemin, Ekinli Bennâk) elde ettikleri toprak mahsullerinden alınan vergiye öşür denirdi. Bu mahsulleri esas itibariyle hububat teşkil etmekte ise de diğer bütün toprak mahsulleri de öşüre tabi idiler. Öşür adından anlaşıldığı üzere 1/10 olmak lâzım gelirse de toprangın münbitliğine ve mahsulün nevine göre muhtelif yerlerde 1/10 den yarımaya kadar değişmektedir. Gene bazı yerlerde reaya, öşürünü koymak için sipahilere ambar yapmaya, tımar bir mustahfız tımarı ise öşrü hisara (Kale) kadar götürmeğe mecburdurlar, ancak hisar bir günlük mesafeden uzaksa, hisarcı nakil masrafını verdiği takdirde öşrü götürmeğe mecburdurlar, yoksa değildirlir (3).

Bağ ve bahçe resmi: Mahiyeti itibariyle öşürden farksız olan bağ ve bahçe resmi, bağların ve bahçelerin hasılatından öşür gibi muhtelif vilâyetlere göre başka başka nisbetler altında alınmaktadır. Yalnız bu verginin bir hususiyeti dönüm resmine tabi olan bağ ve bahçelerden bu resmin alınmamasıdır. Süleyman kanunnamesinden anlaşıldığına göre, meselâ Menteşe vilâyetinde «bağ dönümüyle, dönümden dönümüne, alası sekiz ve ednası dört akçedir» (1). Umumiyet itibariyle beş ilâ on akçe arasında değişmektedir (2). Bu vergi alınan yerlerde ayrıca bağ resmi (öşür) alınmaz.

(1) Bk: Süleyman Kanunnamesi. T. O. E. M. ilâveleri. S. 34: «Babceden ve baçden öşürü hasıl alınmak kanunu şer'e mutabıktır, ama reayaya (gayrimüslimler mânasına kullanılmıştır) teklifi öşürde muzayaka olup defî muzayaka için öşür miktarına bedel meblâğ tahmin olunup haraç tibar olunmustur.»

(2) Bk. Meselâ: Brail Kanunnamesi, satır 107 ve öt. (Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü kuvudu kadimeî hâkaniye defterleri. No. 83.)

(3) Bk. Dr. N. Çagatay. s. g. e. S. 26; fazla bilgi için, Osmanlı Kan. T. O. E. M. 2. ilâve S. 31 ve öt. : İslâm Ansiklopedisi, Öşür maddesi.

(1) Bk. T. O. E. M. ilâveleri ikinci kanun S. 34.

(2) Dönüm resmi mahiyet itibariyle çift akçesine benzemektedir, yani mahsulden alınmadığı için ve araziye tabi olduğu için sabit bir vergidir.

Üzümler kesildiği zaman alınan bağ resmi, müslimlere ve zimmlilere göre de değişmektedir. Müslimler üzümünden daha çok pekmez ve turşu yaptıkları halde, hristiyanlar şarap yapıp sattıklarından, onlardan daha çok bağ resmi alınır. Bu resmin en büyük hususiyeti ise kendisini «Monopolye» müessesesinde göstermektedir: Üzümlerden şarap yapan hristiyanlar vasatı olarak bu şarabın onda birini sipahiye vermek mecburiyetinde idiler. Sipahi ise bu şarabı satabilmek için tımarı dahilindeki şarap fiçılarını mühürler ve şarap satışını men ederek «Monopolye» ilân ederdi. Bu müddet iki aydan yetmiş beş güne kadar değişmektedir. Bu müddet içinde hiç bir kimse sipahi şarabından başka şarap içemez ve başka şarap alınıp satılamazdı. Diğer taraftan reyanın «Monopolye» den müteessir olmaması için, sipahilerin konulan narhtan fazlasına ve monopolye müddeti geçtikten sonra artan şarapları, reyanın rızası hilâfına ve gene narhtan fazlasına satmaları men edilmişti (1). Bu monopolye müessesesinin, bugünkü inhisarların Osmanlı İmparatorluğundaki ilk tatbik şeklini göstermesi itibariyle ayrıca tç'iki lâzım gelmektedir.

2 — Tekâlifî Örfiye

Bütün müslüman devletlerde olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğunda da şeriata uygun olan hukukun yanında, her memleketin kendi iktisadi, coğrafi ve tarihi hususiyetlerinden doğan bir örf ve âdet hukuku meydana gelmiş, muamelâta müteallik fıkıh kaideleriyle birlikte ve yan yana tekâmül etmiş ve gerek devlet idaresinde, gerek hususi hayatta mühim roller oynamıştır. Bunun gibi, şeriata uygun olan vergiler yanında bir de örf ve âdetin mahsulü olan vergiler ve resimler yer almış, ve devlet yüz yıllarca bunları da hükümlerine dayanarak toplamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda şeriata uygun olarak alınan ve «Tekâlifî şeriye» denilen vergilerin yanında «Tekâlifî örfiye» denilen ve örf ve âdetin mahsulü olan vergiler de mühim bir yer tutmuş ve her yıl çokça paranın veya malın gerek Devlet Hazinesine, gerek askerlik amme hizmetiyle mükellef olan dirlik sahiplerinin keselerine akmasına sebep olmuştur. Şimdi bu vergilerden dirlik sahiplerini ilgilendirenlerinin başlıcalarını inceliyeceğiz.

Agnam resmi : Bugünkü «Sayım vergisi» nin eski bir şekli olan agnam (koyun) resmi umumiyet itibariyle iki koyun veya keçiden bir akçe olarak alınmaktaydı. Koyunlar kuzuladıkları sırada sayılır, ve otluyan kuzular da beraber sayılır. Verginin alınma zamanı nisanla mayıs arasındadır. Koyunların sahibi kimin raiyeti ise vergiyi de o alırdı (2). Ancak bu verginin her zaman sipahiler tarafından alınmayıp Devlet tarafından da alındığı vakiyse de sipahinin toplaması esastır.

Ağul ve kışlak resmi : Bir kimsenin tımarına hariçten bir sürü getirip orada kışlayan kimselerden alınan resme ağul ve kışlak resmi denir. Esas itibariyle sürü başına bir koyun ise de bazan üç akçe veya 300 koyuna beş akçe alınmaktadır. Alınma zamanı nisan ayıdır ve sipahiler alır.

(1) Bk. Kraelitz - Greifenhorst: Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi. S. 28 - 29; Süleyman Kanunnamesi. T. O. M. ilâveleri ikinci K. S. 34 - 35.

(2) Bk. T. O. E. M. Süleyman kanunnamesi. S. 30.

Otlak resmi: Bir adı da yatak resmi olan otlak resmi her yerde yoktur, yalnız hangi yerin kanununda varsa orada ve hariçten gelen koyun sürülerinden alınır; yerlilerden alınmaz. Yalnız resmi otlığı sipahi defterine kaydolunmuş yerlerde gezen yerli koyunlardan da alınır. Sürü başına ya muayyen bir paradır, yahut muayyen miktarda koyundur. 300 koyun umumiyet itibariyle bir sürü diye kabul edilmiştir. Sürü başına yerine göre 25 akçe veya 15-20 akçe kıymetinde bir koyun alınır (1).

Otluk resmi: Bazı livalarda evli zimmilerden alınan bazan şahsi bazen gayri şahsi bir vergidir. Adam başına beş akçe, ev başına beş akçe, biçilen bir araba ot başına iki akçe olmak üzere değişmektedir. Bu vergiyi tımar sahipleri alır. Tımar defterleri yazılırken bekâr olan bir zimmi raiyet defteri yazıldıktan sonra evlenir. fakat babasının evinde oturmaya devam ederse bu resimden muaf tutulduğu halde, ayrı eve çıkarsa bu vergiyi vermeye mecburdur (2).

Asiyap (Değirmen) resmi: Su ve yel değirmenlerinden alınan bir vergidir. Harman sonunda alınır. Değirmenler, bütün yıl dönen (Yıl yürüyen) ve altı ay dönen (Yürüyen) diye ikiye ayrılmıştı. Yılda otuz ilâ altmış akçe alınır. Altı ay dönenler ve yel değirmenleri bunun yarısını verirlerdi. Paraya mukabil yerine göre bu kıymette mal da alınır (Hububat). Bu vergiyi de esas itibariyle sipahi alırsa da vakıf değirmenlerin vergisinin yalnız yarısını alır (3).

Kovan resmi: Bu resmin bir adı da resmi «Küvvare» dir. Arı kovanlarından alınan ve öşüre benzeyen bir vergidir. Defterlerde nakden tayin edilmişse nakit olarak alınır. Yerine göre kovan başına bir iki akçe arasında değişmektedir. Yoksa öşür gibi onda biri alınır. Kovan durduğu yere tabidir. Ancak Hamid, Hudâvendigâr ve Ankara livaları gibi bazı livalarda, kovan sahibi raiyetin tabi olduğu tımar sahibi kovan resmini alır. Bazı vilâyetlerde ise sahibi arz iki üç kovanda bir akçe ve sahibi raiyet iki kovanda bir akçe alır. Bazı yerlerde de sahibi arz *Arı otlığı* resmi adı altında üç dört kovanda bir akçe olmak üzere bir vergi alır. Balı olmyan kovanlardan bu verginin alınması memnudur (4).

Bennâk resmi: Bir nevi şahsi kazanç vergisi olan Bennâk resmi, çiftleri olmayan fakat kazançları yerinde olup evli olan müslüman reayadan alınır. Babalarının yanında oturan ve kazançları bir olan evlilerden de alınır. Vergiyi raiyetin kayıt bulunduğu dirlik sahibi alır, onun için yer değiştirenler gittikleri yerlerde önce üç yıl *kışlak* resmi (5) denilen bir vergi verirler, sonra Bennâk resmi verirlerdi. Bu verginin miktarı muhtelif yerlere göre dokuz ile on sekiz akçe arasında değişmektedir (6).

(1) Bk. Süleyman kanunnamesi. T. O. E. M. S. 4 e ve ö. Dr. N. Çagatay. s. g. e. S. 31 ve ö.

(2) Bk. Süleyman kanunnamesi. T. O. E. M. S. 46.

(3) Bk. Süleyman kanunnamesi T. O. E. M. S. 31 ve ö.; Dr. N. Çagatay S. g. e. S. 20 ö.

(4) Bk. Süleyman kanunnamesi T. O. E. M. S. 37 ve ö.

(5) Ağır ve kışlak resmiyle karıştırmamalı. Süleyman K. S. 38 de buna *Dütin* resmi (*Resmi Duhan*) denilmekdeyse de. Dr. N. Çagatay s. g. e. S. 15 de bu adın yalnız Yörüklerden alınan kışlak resmine verildiğini söylüyor.

(6) T. O. E. M. de neşredilmiş olan Süleyman kanunnamesinde evli zimmilerden alındığı bildirilen 25 akçe İspenç resmidir.

X *Mücerred resmi* : Bennak resmine mukabil bekâr müslümanlardan alınan vergiye mücerred resmi denirdi. Bazı vilâyetlerde bu vergi hiç alınmazdı (1). Yenişehir livasında ise bu verginin altı akçe olduğu kanunnamesinde yazılıdır (2).

— *Yörük Karası resmi* : Resmi agnam veren yörüklerin koyunları biter veya yirmi dörtten az olursa bu gibi yörüklerle «kara» denirdi, ve bunlardan koyun adedine göre alınan resmi agnam yerine adam başına 12 şer akçe alınırdı ki buna Yörük karası resmi denirdi. Alınma zamanı Nisan ayıydı (3). Bu verginin bir adı da «*Boyunduruk resmi*» dir.

✓ *Gerdek resmi (Resmi Arûsâne)* : Evlenen kız veya dullardan alınan vergiye gerdek resmi derlerdi. Bu verginin nispeti, vilâyetten vilâyete göre geçtiği gibi evleneceklerin zenginliklerine, müslim veya gayri müslim olmalarına göre de değişmekteydi. Zimmîlerden çok kere, müslümanların vermeğe mecbur olduklarının yarısı alınırdı. Zenginler fakirlerinkinin iki mislini verirlerdi. Miktarı zengin kızlarda umumiyet itibariyle altmış akçeydi. Sipahi kızının gerdek resmini subaşı alırdı. Dullar toprağa, kızlar sahibi raiyete tabi idiler. Boşadığı kadını tekrar nikâhlyandan gerdek resmi alınmazdı (4).

— *Tapu resmi* : Timarları hukuki bakımdan incelerken mahiyetini ve hususiyetlerini gördüğümüz Tapu resminin miktarı hakkında, ne yazıkki, hiçbir kanunnameye bir izi tesadüf edemedik. Yalnız M. T. M. de çıkarılmış olan Osmanlı kanunnamelelerinin bir çok yerlerinde «Bigarez müslümanların takdir edecekleri resmi tapu mukabelesinde» ibaresi mevcut (5) olduğundan, kanaatimizce resmi tapu muayyen olmayıp tamamiyle takdir ve tahmine tabi idi. T. O. E. M. de yayınlanmış olan Süleyman kanunnamesinin 17 nci sayfasında ekip biçmek için değil de ev yaptırmak için verilecek arazinin tapu resmi hakkında şu kayıt vardır: «ve (kurada) ev yeri tapusu âlâsı elliden ziyade alınmıya ve evsattan kırk veya otuz akçe alına, ednasından yirmi veya on akçe alına».

X *Çift Bozan resmi* : Mahiyetini timarları hukuki bakımdan incelerken gördüğümüz çift bozan resmi bir vergi olmaktan daha ziyade bir aktin ifa edilmemesinden doğan bir tazminat vasfını taşımaktadır. Ekip mahsul elde etmesi ve öşürünü ve çift akçesini vermesi lâzım gelen raiyetin, toprağı boz bırakarak gittiği zaman, şeri sayılan bu vergileri almamaktan mutazarrır olan sipahisine vermeğe mecbur olduğu bu verginin (tazminatın) belki tekâlifi şeriye arasında incelenmesi akla gelebilirdi. Ancak şeriatta tazmin zarara denk olmak lâzım gelir. Halbuki çift bozan resmi tam çiftlikten 300, nim çiftlikten 150 ve daha küçük yerlerden ise 75 akçe olmak üzere maktudur (6). Onun için fikrimizce tekâlifi örfiye arasında incelenmesi daha yerin-

(1) Bk. Kemah Kanunnamesi satır 58 (İst. Başvek. Arşivi, Musa tasnifi, tahrir defterleri No: 168).

(2) Bk. Yenişehir Kanunnamesi, Satır 9. (İst. Başvek. Arşivi, Musa tasnifi, tahrir defterleri, No: 105).

(3) Bk. Dr. N. Çagatay s. g. e. S. 29.

(4) Bk. Süleyman Kan. T. O. E. M. ilâveleri S. 38 - 39; Dr. Çagatay s. g. e. S. 22 - 24.

(5) Bk. Meselâ S. 59, 63. Ancak sonradan 1042 tarihinde çıkan bir fermana göre bunun bir yıllık mahsul kıymetine müsavi olarak tayin edildiği anlaşılıyor. Bk. aynı yerde S. 68, 69, 70.

(6) Bk. Osmanlı kanunnameleri M. T. M. S. III ve öt.

de olur. Bu resmin konuluşunda yalnız sipahinin karşılaşacağı malî zorlukların önüne geçilmek istenmemiş, aynı zamanda, istihsalin azalmamasını temin edecek olan, devlet ölçüsünde, iktisadi bir gaye de güdülmüştür. Çünkü raiyet diğer bir yerde ekirse, o zaman kendisinden yalnız, biri toprak sahibine biri de raiyet sahibine ait olmak üzere iki defa öşür alınmakta ayrıca çift bozan resmi alınmamaktadır.

Cürüm ve cinayet resmi : Suç işleyenlerden, işledikleri suçun nevine göre ve muhtelif eyaletlere göre değişmek üzere alınan bir nevi para cazasıdır. Suçu işliyenin zengin veya fakir oluşuna göre de değişirdi. Kanunnamelerde oldukça büyük bir yer tutmaktadır (1).

Köle ve cariyeye müjdeleri : Kaçmış olan köle ve cariyeleri tutan reaya sahiplerinin bu köle veya cariyeye sahiplerinden almaya haklı oldukları bir nevi mükâfat vardı ki buna «Köle ve cariyeye müjdesi» denirdi. Kaçtığı yerin tutulduğu yere mesafesi bir günlük olan köle ve cariyeler için otuz, iki günlükler için altmış ve üç günlük veya daha ziyade ise yüz akçe alınır. Muayyen müddet içinde sahibi gelmeyen köle ve cariyeler usulüne göre satılırdı. Ancak sahipleri «eshabı menasib» dan veya zea-met ve tımar erbabından kimseler ise, veya hünkâr kulu asker iseler bunlar köle ve cariyelerini istirdat edebilirler, diğerleri yalnız satış bedelini ahırlardı (2).

Badiheva : Yukarda incelemiş olduğumuz vergilerden, Gerdek resmi, Tapu resmi, Dütün resmi (Duhan, Kışlak), cürüm ve cinayet resmi, kaçak köle ve cariyelerin iadesi sırasında alınan müjde paralarının her yıl ne kadar tutacağı belli olamayacağı için bunlar ayrı bir rejime tabi tutulmuştur. Bunlara «Badiheva» veya «Rüsumu serbestiye» denilirdi. İşte tımarları nevilerine göre taksim ederken görmüş olduğumuz «Serbest tımarlar» ve «Serbest olmiyan tımarlar» bu rüsumu serbestiyeyi almıya salâhiyetli olup olmadıklarına göre ayrılırlardı. Serbest tımarlarda bu rüsum da defterlere varidat olarak kaydolunur ve sahibi tımar onları alırdı. Yoksa inzibati ve idari bakımdan mühim olan bu vergileri toplamak için devlet muhtelif memurları ile tımarlara müdahale ederdi. İşte devletin müdahale ettiği bu tımarlara da serbest olmiyan tımarlar denilirdi. Daha çok, büyük dirlikler «serbest tımar» gurubuna dahil olup, küçük sipahi tımarlarının serbest olanları pek nadirdi.

Yukarda incelediğimiz vergiler her hangi bir suretle dirlik sahiplerini ilgilendiren vergiler olup, bunların dışındaki «Cizye» gibi vergiler veya Divanın teklif ve kararı ve Padişahın emri ile alınan «Avârızı divaniye» adlı iane ve tekâlifi toplamak (3) için Devlet serbest olsun olmasın bütün dirliklere müdahale etmekte ve böylece tımarları malî bakımdan da kontrol ederek, derebeylik temayüllerinin bu suretle de önüne geçmekteydi.

Reayayı sipahilere karşı koruyan kanunlar da vardı: Meselâ, bir sipahi vaktinden evvel bir vergiyi alsa ve sonra azlolunsa, yerine gelen sipahi aynı vergiyi reaya-

(1) Bk. Meselâ: Kraelitz - Greifenhorst, Fatih kanunnamesi, S. 19 ve ö: T. O. E. M. Fatih kanunnamesi, S. 28 ve ö: Süleyman kanunnamesi S. 1 ve ö. Ayrıca vilâyetlerin hususi kanunnameleri.

(2) Bk. Süleyman kanunnamesi T. O. E. M. ilâveleri, S. 19 ve not 3.

(3) Bk. Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda toprak vakıflarının idari, malî muhtariyeti meselesi. T. Huk. Tarih. Enst. Dergisi. Sayı 1. S. 14 ve ö.

dan tekrar istiyemez, yalnız mazul sipahiye rücu edebilirdi. Ancak, reayanın da vergiyi evvelce ödemiş olduğunu kadı hüccetiyle ispat etmesi lâzımdı (1).

Bu suretle bir taraftan, devlet müdahalesi ile kontrol edilen, diğer taraftan kanunlarla reayayı sıkıştırmaktan menedilmiş olan sipahi Avrupa manasında bir derebeyi olmaktan daima uzak kalmakta ve kanun dışı hiç bir hak iddia edememekteydi.

V. İDARİ BAKIMDAN TIMARLAR

Hukukî ve mali bakımdan incelediğimiz timarlar acaba idarî bakımdan nasıl bir organizasyona tabi tutulmuşlardı? Bu bahiste bu hususu tetkik etmek istiyoruz.

İlkönce tesbit edilmesi lâzım gelen nokta, dirliklerin kimlere verildiği, bu kimlerde aranılan şartların ne olduğudur. Bu hususta birçok kaynaklarda bulunan muhtelif kayıtlara göre sipahizade olmıyanlara timar verilmez ve bir kimse de sipahizade olduğunu iki zaim (Zeamet sahibi) ve on timar sahibinin şahadeti ile ispat etmeğe mecburdur. Bu şahitlerin doğruyu söylemedikleri anlaşılırsa, ibret olmak için, dirlikleri ellerinden alınır ve kendileri azledilirler (2). Ancak Ayn-i Ali raiyetlerden yiğit olanların uğru humayunda hizmeti ve yararlığı görülen ve seferde serdarların, sefer almadığı zamanlarda da serhat beylerbeyilerinin takdirlerini kazananlarına formalitesine uygun olarak timar verildiğini söylüyor. Koçi Bey seferde baş ve dil (3) getirmesinin şart olduğunu kaydediyor. Zeametler ise Alaybeylerine, Timar defterdarlarına, Timar kethüdalarına, Divan kâtip ve çavuşlarıyla müteferrikalar ve benzerlerine, yani orta derecedeki Devlet adamlarına verilir. Ancak timar sahipleri de yararlık göstererek terfi eder ve zeamet alabilirlerdi. Haslar ise hükümdarlara, şehzadelere, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, defterdar, nişancı ve benzeri gibi büyük devlet adamlarına verilir ve bunların dirlikleri memuriyetleri müddetince devam ederdi.

Kılıçtan küçük timarların verilmesi memnu olmakla beraber, ilerde tamamlamak üzere yeni talipere bir kaç yüz akçelik timar beratları verildiği ve bunlara «Berveçhi tekmil berat» denildiği Nesayih ül-Vüzerâ ve l'-Ümera'dan anlaşılacaktır (4).

Dirlikleri nevilerine göre, taksim ederken timarları verilmiş şekillerine göre ikiye ayırmış tezkireli ve tezkiresiz timar demiştik. (Bk. Sayı. 4) Ancak bu tefrik ikinci defa verilecek olan timarlara ait olup ilk defa verilen beratların mühakkak hükümet merkezinden çıkarılması lâzım gelirdi. Bu beratların verilmesinde ise şu yol takip edilirdi: 1) Önce timar isteyen dileği münasip görürse verilecek timarın

(1) Bk. Süleyman kanunnamesi. T. O. E. M. S. 15.

(2) Bk. Koçi Bey risalesi. Londra tabr. S. 5.

(3) Dili olan, konuşan manasına olup eskiden esir yerine kullanıldığı anlaşılıyor.

(4) Bk. Defterdar Sarı Mehmet Paşa: Nesayih ül-Vüzerâ ve l'-Ümera. Wright tabr. S. 132.

tabi olduğu beylerbeyine bir ferman gönderilir, 2) Beylerbeyi dilek sahibinin ve verilecek tımarların lâzımgelen şartlara uygun olup olmadığını araştırır ve muvafık görürse bir tezkere verir ve 3) bu tezkere üzerine İstanbul'da ilk berat tanzim edilirdi (1).

Birlik beratları «Kalemiye» adlı bir ücrete tâbi idiler. Bu ücret Kâğıt emini tarafından alınır ve 3000 akçelik bir tımar için 120 akçe ve zeamet için 800 akçe ve haslar için 1500 akçe tutmaktaydı. Beratlar her sene yenilendiğinden (Tecdidi Berat), her yıl bu ücretler tahsil edilirdi.

Dirlik defterlerini tutmaya memur olanlara tımar defterdarı denilirdi. Dar mânâda tımarların mali işlerine bakan tımar defterdarları Ulûfeli Müteferrikalıktan, zeametlere bakanlar ise defter kethüda (kâhya) lığından yetişirlerdi (2). Bunların her birisi de defter eminerine, defter emineri de Defterdara tabi idiler. İşte bunlara vilâyet muharrirleri de denirdi. (3), ve üç türlü defter tutmakla mükelleftiler:

1) İcmal adı verilen birincisine dirliklere ait istatistik malûmatın hulâsası yazılırdı.

2) Mufassal adı verilen ikincisine, birinci defterde yazılı olan bilgiler daha etraflıca kaydedilirdi. Bunlar, tımar ve zeamet sahiplerinin adlarına, künyelerine, dirliklerin miktarlarına, hizmet ve mükellefiyetlerine ait bilgilerdi.

3) Ruznameçe (veya ruzname) adı verilen üçüncü defterde ise berat ve fermanlar kayıtlı bulunurdu. Bu defter kayıtlarının, defter emanetindeki kayıtlara uygun olması lâzımdı.

Bu defterlerin birer kopyası sefer zamanında Beylerbeyilerinin yanında bulunur ve onlar savaşta açılan tımarları bu defterlere göre başkalarına verirlerdi.

Sipahileri ve getirmeğe mecbur oldukları cebelileri teftiş etmek. Beylerbeyilerinin vazifesiydi. Savaşta sonra yapılan bir teftiş sırasında eksik olanlar azledilirlerdi. Ancak yaralı ve hasta olduklarından dolayı gelmiyenler azledilmezlerdi. Bir savaşta yaralı çıkıp da ikinci bir savaşa iştirak edemiyenler ancak yerlerine adam ve cebeli göndermek şartıyla azil edilmekten kurtulurlardı. Bir sefer vukuunda sefere eşmiyenler ve mükellefiyetlerini yerine getirmiyenler de azledilirlerdi.

Böylece azledilenlerden boş kalan tımarlara «Mahlûl» gelirlerine de «Mevkuf» denirdi. Bu gelirler tımarla, yeniden başkasına verilinceye kadar mevkufatçı denilen bir memur tarafından Hazine hesabına toplanırdı.

Müşterek tımarlarda hizmet ifa etmiyenlerin yalnız kendi hisseleri, bu hisse başkasına verilinceye kadar, mevkuf tutulurdu. Benevbet müşterek tımarlarda ise, sırası geldiği halde sefere eşmiyen hissedarın hissesine düşen bir yıllık geliri mevkufatçı alırdı.

(1) Bk. v. Tischendorf. s. g. e. S 46

(2) Bk. Fatih Kanunnamei. T. O. EM. S 19.

(3) Bk. J. Deny: Tımar. Enzyklopædie des İslam. IV. 835.

Sefer zamanında sipahilerin onda bir nispetindeki bir kısım «Korucu» adıyla memlekette kalır ve bunlar sefere eşmediklerinden dolayı azkölünmazdı. Savaş uzarsa her sancaktan tahminen on beş sipahi sancaklarına geri dönerek, timarların gelirlerini toplar ve arkadaşlarına getirirlerdi. Bunlara «Harçlıkçı» denirdi.

Bariş zamanında her sipahi tımarı dâhilinde oturmaya mecburdu, bu kaideye uymıyanlar da azledilirdi.

Azledilen bir sipahiye iki yıl geçmeden yeni bir tımar verilmeydi. (1) Bu iki yıl içinde de mazul dirlik sahibinin kazanç elde edecek başka işlerde (ziraatten başka) uğraşmaması ve askeri hizmete devam etmesi lâzımdı. İki yıl geçtikten sonra münhal timarlar sırayla mazullerin kademelerine ve Beylerbeyileri ile sefere gidenlerine verilmeydi. Yedi yıl içinde tımar istemiyen ve Beylerbeyi kapısına devam etmiyen sipahiler ise bir daha tımar almak haklarını kaybederlerdi.

Timarlar bir de sipahinin erkek evlât bırakmadan ölmesi halinde «Mahlul» olurdu. Erkek evlât bırakarak ölenlerin bu erkek çocuklarına nasıl ve ne miktarda tımar verileceği hakkında muhtelif kaideler vardı: Bu kaideleri önce, dirlik sahiplerinin zeametli subaşı veya tımarlı sipahi olmalarına sonra da bunların savaşta veya yatakta ölmüş olmalarına göre ikiye ayırabiliriz.

1) *Zeamet sahibi Subaşılar*: arasında da zeametlerin büyüklük, küçüklüklerine göre farklar vardı:

a) *Savaşta ölenler*: 20.000 ilâ 50.000 akçelik bir zeamet sahibi subaşı savaşta ölmüşse ve üç erkek çocuğu kalmışsa, bunlardan birine 6000, ikincisine 5000 ve üçüncüsüne 4000 akçelik bir tımar verilmeydi. Ancak o zamana kadar bu çocukların tımar almamış olmaları lâzımdı. Eğer bunlar babalarının sağlığında tezkeresiz tımar almışlarsa, o takdirde bunlara zam (terakki) verilmeydi. Bu terakki iki oğlu kalan bir Subaşının bir oğlu için 2000 ikincisi için 1500 akçe idi.

Subaşının zeameti 50.000 ilâ 100.000 akçelik bir zeametse ve üç oğlu kalmışsa, birisine 8000, ikincisine 7000 ve üçüncüsüne 6000 akçelik timarlar verilmeydi. Daha fazla oğul için bu sıra biter azalarak devam ederdi. Eğer bu Subaşının oğulları, babalarının sağlığında tezkeresiz tımar almışlarsa ve bu subaşının iki oğlu varsa, o zaman birincisine 3000, ikincisine 2000 akçe terakki verilmeydi. Çocuklar henüz küçükseler, iki çocuğa müşterek olmak ve yetmişine kadar cebeli göndermek şartıyla 5000 akçelik bir tımar verilmeydi.

b) *Evinde ölenler*: 20.000 ilâ 50.000 akçelik bir zeamet sahibi subaşı savaşta değil de evinde ölmüşse, oğullarından birincisi 5000 ikincisi 4000 akçelik timarlar alırdı. Eğer zeamet 50.000 ilâ 100.000 akçelik ise, birinciye 6.000 ikincisine ise 5.000 akçelik timarlar verilmeydi Çocuklar henüz küçük iseler 4.000 akçelik müşterek bir tımar alırdı. Bir çocuk bunun yarısını alırdı.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, 7 yıl diyorsa da, kaynakların çoğu 2 yıl diye yazmaktadır. Bk. Uzunçarşılı: Osm. İmp. Teşkilâtı. 2. 1453 den 1575 e kadar S. 84.

a) Zeametler gelirlerine göre nasıl ayrı kaidelere tabi tutulmuşlarsa, tımarlar da aynı suretle gelirlerine göre ayrılmışlardır:

a) *Savaşta ölenler*: 10 000 ilâ 20 000 akçelik bir tımar sahibi savaşta ölürse ve iki oğlu kalırsa, birisi 4 000 diğeri 3 000 akçelik birer tımar alırlardı. 10 000 akçelikten küçük tımarlarda ise, iki oğuldan birine 3 000 diğeri 2 000 akçelik birer tımar verilir. Eğer sipahinin oğulları henüz küçükseler, yetişinceye kadar (1) cebeli göndermek şartıyla bunlara müştereken 3 000 akçelik bir tımar, çocuk bir ise 2 000 akçelik bir tımar verilir.

b) *Evinde ölenler*: 10 000 ilâ 20 000 akçelik bir tımar sipahisi evinde ölmüş ve iki oğlu kalmışsa, bunlardan birisine 3 000 diğeri 2 000 akçelik birer tımar verilir. 10 000 akçeden az geliri olan tımar sahiplerinin oğullarına 2 000 er akçelik tımarlar verilir. Ölen sipahinin oğulları henüz küçükseler, bunlara kılca yarıyınca kadar tımar verilmezdi. (2)

Babalarının tımarlarına mukabil tımar almak isteyen sipahizadelerin, babalarının ölümünden itibaren en çok yedi yıl içinde bu isteklerini açığa vurmaları lâzımdı. Aksi halde bunlar başka suretle kazançlarını temin eden kimselerden sayılırlar ve artık tımar alamazlardı.

Bir tımarlı sipahinin oğlu ölüp torunu kalsa, kendisi öldüğü zaman torunu oğluymuş gibi muamele görürdü. Malûl olan bir sipahinin cebeli göndermek şartıyla tımarına dokunulmazdı, kendisi isterse hükümdarın müsaadesiyle ve gene cebeli göndermek şartıyla tımarı henüz küçük olan oğluna da verilir (3).

Savaşta yararlık gösteren sipahiler, yavaş yavaş terakki verilmek suretiyle terfi ettirilirdi. Böylece bir tımar sahibinin zeamet alabilmesi için on beş dil veya kelle getirmesi lâzımdı. Daha az yararlığı görülenlere, gelirleri ve yararlıkları nispetinde terakki verilir.

İdari bakımdan tımarları bitirmeden önce, «İmtiyazlı sipahi» denilen mütekait ve mazul sipahilerle, hizmete hazır oldukları halde henüz bir tımar almamış olan sipahizadelerin durumunu incelemenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Mazul sipahilerin iki yıl geçmeden yeni bir tımar alamadıklarını ve yedi yıl geçtikten sonra, o zamana kadar tımar istememiş ve Beylerbeyi kapısına devam etmemiş olanların bu haklarını kayıp ettiklerini görmüştük. İşte bu yedi yıl içinde vazifelerini yapıpta henüz bir tımar alamamış olan mazul sipahiler, mütekait sipahiler ve henüz hiç bir tımar almamış olan sipahizadeler bazı imtiyazlardan istifade eder ve buna karşılık, bazı mükellefiyetlerle bağlanırlardı. Bu gibi sipahilerden raiyetlerden alınan vergilerin hiç birisi alınmazdı, ancak ekip biçtikleri yerlerin ösrünü vermekle iktifa ederlerdi. Fakat bunlar hiç bir zaman raiyet gibi toprağa bağlı değildiler, istedikleri zaman toprağı terkedebilirlerdi. Bu imtiyaza mukabil, bu gibi sipahiler barut, kükürt ve küherçile gibi savaş için lâzım olan maddeleri işlemeğe mecburdular ve münavebe

(1) Önceleri 12 yaşında yetişkin sayılan sipahizadeler sonradan 16 yaşında yetişkin sayılmışlardır.

(2) Bk. İ. H. Uzunçarşılı, s. g. e. S. 86 ve öf.

(3) Bk. İ. H. Uzunçarşılı, s. g. e. S. 34-85

ile aralarından birisini bu işe gönderirlerdi. Bundan başka bu sipahiler askerlikle olan alâkalarını büsbütün kesmemek için küçük guruplar teşkil ederek aralarında para toplar ve gene aralarından birisini teçhiz ederek savaşa eşdirirlerdi (1). Bunlara sonra sıraya göre ve mahfûl oldukça tımar verilirdi.

VI. ASKERİ BAKIMDAN TIMARLAR

Şimdiye kadar tımarları türlü bakımlardan incelerken onların herşeyden önce askerî bir vasif taşıdıklarını, ve Osmanlı Devlet teşkilâtında askerî bakımdan mühim bir yer tuttıklarını gördük. Gerçek, dağılmak üzere olan Anaçolu Selçuk devletinin bir uç beyi olarak kurulmuş olan Osmanlı devletinin önünde, yenilmesi lâzım gelen, ve zaman zaman birleşen (Haçlı seferlerinin hatıraları unutulmıyacak kadar yeniydi), birleşme bile her biri ayrı, ayrı büyük bir kuvvet sayılan devletlerden müteşekkil bir Hristiyanlık dünyası, arkasında ise türlü mahallî başlıkların, şahsî menfaat ve hırsların ayırdığı ve birleştirilmesi lâzım gelen bir İslâm dünyası vardı. O Hristiyanlık dünyasını yenebilmek için, bu İslâm dünyasını birleştirmek gerekiyordu. Bu iki taraflı, büyük, tarihi vazifevi başarmak için ise ancak askerlik bakımından bütün inceliklerine kadar teşkilâtlanmış, ve diğer idari ve mali organlarının hepsi iyi işleyen bir devlet mekanizmasına ihtiyaç vardı. İşte bunun içindir ki Osmanlı Devleti her şeyden önce askerî teşkilâtına ehemmiyet vermiş, ve o zamana kadar hiç bir Avrupa Devletinde mevcut olmayan ve bu devletlerin daha yüz yıllarca eşini yaratamadıkları askerî teşkilâtını kurmuştur. Bu askerî teşkilâtın en mühim kısmını toprağa bağlı dirlik sahiplerinin ve onların getirdiği cebelilerin teşkil ettiğini, Osmanlı Devleti hakkında yazı yazan yeni, eski, doğru batılı bütün müellifler teslim etmektedirler.

Osmanlı Devletindeki askerleri başlıca dört kısma ayırabiliriz:

1) *Kapı kulları* (Maaşlı, ulûfeli askerler). Bunlar hazineden sabit bir maaş ahlardı, umumi olarak adlarına Kapukulu derlerdi, muhtelif kısımlara ayrılırlardı: Yeniçeriler, Topçular, Kumbaracılar, Lağımçılar, Mühendisler, Tulumbaclar, Cebeliler, Sipahiler (Topraklı sipahilerle karıştırmamalı), ve Çavuşlar.

2) *Toprağa bağlı sipahiler* ve cebelileri.

3) *Serhat kulları*: Bunlar sınırları muhafaza eden kıtalardı. Herde bir timara sahip olmak isteyen yiğit reaya gönüllü olarak gelir ve sınırlarda çahşılırdı. Beylerbeyleri seferde boşalan tımarları gene seferde bunların en cesurlarına verirlerdi. Bazen bir günde bir tımarın sekiz defa boşaldığı ve her defasında yeniden bir gönüllüye verildiği olurdu (2). Bu gönüllülerden başka Beşli, Deli, Azap, Seymen ve Müsellimler bu serhat kullarının esas kısımlarını teşkil ederdi.

4) *Yerli Kulları*: Bunlar Babialinin müsaadesi ile Paşaların ve Sancakbeyilerin topladıkları mahallî kuvvetlerdi (3).

1) Bk. Ö. I. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü, Ülkü. X., 59. S. 419/20

(2) Bk. Ricaut: Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman, traduite de l'Anglais par Briot. Paris. 1670

(3) Bk. Juchereau de Saint Denis: Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman Paris. 1819. I. S 35 veğt.

Ordunun savaş kudreti bakımından en ehemmiyetli kısmını topraklı sipahiler teşkil ettiği gibi, miktar itibarıyla da, getirdikleri cebelileri ile beraber, o zamanki ölçülere göre mühim bir yekûn tutmakta idiler. 17. Yüzyıla ait üç kaynağa göre her eyaletteki zeamet ve tımar miktarlarını gösteren üç listeyi aşağıya alıyoruz. Bunlardan birincisi Ayn-i Alinin «Kavanin-i al-i Osman der Hulâsa-i Mezamin defteri-Diwan» adlı eserinden çıkarılmıştır. Eser 1607. de yazılmıştır. İkincisi 6. sayılı tarih vesikalari dergisinde yayınlanmış olan Kemankeş Kara Mustafa Paşanın lâyihasından (yazılışı 1639/40) ve üçüncüsü de 1661 yılında İstanbul'a İngiliz elçisi olarak gelen Earl of Winchelsea'in kâtibi Ricaut'nun eserinden alınmıştır:

Eyaletler	Kılıç	Zeamet	Tımar	Sipahi ve Cebeli
Rumeli	9274	914	8360	33000
Anadolu	7311	195	7116	17000
Karaman	1620	116	1504	4600
Bosna (1)	389	—	—	3000
Budin	2722	278 (*)	2444 (*)	—
Temeşvar	1109	19	1090 (*)	2000
Cezayiri Bahri Sefit	1618	126	1492	4500
Kıbrıs	1667	40	1627	4500
Zulkadriye	2169	29	2140	5500
Rum	3130	109	3021	9000
Erzurum	5279	120	5159	7800
Şam	996	128	868	2600
Trablusşam	634	63	571	1400
Halep	903	104	799	2500
Rakka	653	37	616	1600
Diyarbakir	730	42	688	1800 (2)
Kars	1206	—	—	—
Cıldır	656	97	559	1800
Trabzon	554 (454)	56	498 (398) (**)	7750
Kefe	554	—	—	—
Musul	274	—	—	—
Van	1115	199	916	—
Aded verilmiyen eyaletler için tahminen				8000
Yekûn				118350

(1) Bosnada diğer vilâyetlere göre az dirlik bulunması buranın hususi bir statüye tabi tutulmuş olmasından ileri gelse gerektir.

(2) Bu rakamlara Kürt Beylerinin cebelileri dahil değildir. Tischendorf yanlışlıkla Kürt Beylerinin cebelileri ile beraber demiştir. Bk. s. 73.

(*) Belin'in Evliya Çelebi'den aldığı rakamlar.

(**) Kerre içindeki rakamlar T. T. K. daki yazma nüshada yazılı olan rakamlardır.

Eyaletler	kılıç	Zeamet	Tımar	Sipahi ve Cebeli
Rumeli	9274	914	8360	33000
Anadolu	7300	95	7205	17000
Karaman	1626	116	1510	4600
Bosna	330	—	—	—
Budin	2700	—	—	—
Temeşvar	330	—	—	—
Cezayiri Bahri Sefit	—	—	—	—
Kıbrıs	40200 (1)	—	—	—
Zulkadriye	2582	—	—	—
Rum	3500	—	—	—
Erzurum	3055	—	—	—
Şam	846	—	—	—
Trablusuşam	1263	—	—	—
Halep	878	—	—	—
Rakka	—	—	—	—
Diyarbekir	2992	—	—	—
Kars	1206	—	—	—
Cıldır	1304	—	—	—
Trabzon	—	—	—	—
Kefe	—	—	—	—
Musul	274	—	—	—
Van	391	—	—	—
(2) Eyaletler	Kılıç	Zeamet	Tımar	Sipahi ve Cebeli
Rumeli	9269	1075	8194	33000
Anadolu	7.737	297	7440	16060
Karaman	2238	73	2165	4895
Bosna	—	—	—	—
Budin	—	—	—	—
Temeşvar	—	—	—	—
Cezayiri Bahri Sefit	1276	124	1152	2804
Kıbrıs	1107	40	1067	2294
Zulkadriye	539	27	512	1132
Rum	3137	108	3029	6490
Erzurum	5670	122	5548	11584
Şam	1001	128	873	2258
Trablusuşam	633	63	570	1390
Halep	1161	117	1044	2556
Rakka	726	60	666	1572
Diyarbekir	646	106	540	1504
KŞars	—	—	—	—
Cıldır	765	106	659	1742
Trabzon	—	—	—	—
Kefe	—	—	—	—
Musul	—	—	—	—
Van	1011	185	826	2392
Ayn-i Ali'de bulunup Ricaut'da bulunmayanlar				10000
Ayn-i Ali'de ve Ricaut'da bulunmayanlar tahminen				8000
Yekûn				104778

(1) 6 sayılı Tarîh Vesikalari Dergisinde her halde 1200 yerine yanlışlıkla 40.200 yazılmıştır.

(2) Bk. Ricaut: Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. Traduite de l'Anglois par Briot. Paris. 1670. S. 550-559.

Bazı vilâyetler için verilen rakkamlar arasında büyük farklar olmakla beraber, yekûn itibariyle Ayn-ı Ali'nin ve Ricaut'nun arasında büyük bir ayrılık yoktur. Demek oluyor ki 17 nci asırda tımarlardan çıkan cebeli ve sipahi miktarı yüz ilâ yüz yirmi bin kişi gibi o zaman için mühim bir yekûn tutmak lâzım geliyordu. Daha önceleri bir çok dirlik sahiplerinin mecbur olduklarından daha fazla cebeli besledikleri de göz önünde tutulursa (1), bu yekûnun eskiden daha kabarıp olduğu kabul edilebilir.

Bu listelerden, topraklı sipahilerin ve cebelilerin sefer zamanındaki yekûnundan başka, dirliklerin muhtelif eyaletlere göre yayılışlarını da görmek mümkün olmaktadır. Bu sırada bilhassa Arap memleketlerine doğru yaklaştıkça dirliklerin azaldığı ve öz Arap memleketlerinde, yani islâmiyetten evvel de Arap olup, islâmiyetin yayılmaya başlamasıyla beraber bu dini kabul edenlerin yaşadıkları Yemen, Hicaz, Filistin gibi yerlerde dirliklerin hiç bulunmadığı göze çarpmaktadır. Bunun sebebi, bu memleketlerin büyük bir kısmının ziraate elverişli olmıyan çöllerden veya ziraate elverişli araziye mülkiyeden müteşekkil olmasında aranmalıdır.

Demek ki öz arap memleketleri ve hususi statülere tabi olan Kırım Hanlığı ve Transilvanya (Erdel) müstesna, sipahi dirlikleri Osmanlı devletinin bütün eyaletlerine dağılmış bulunuyordu. Bu suretle her hangi bir sınırda bir savaş tehlikesi gözükünce, o sınıra yakın olan eyalet sipahileri seferber edilmekte, ve küçük çapta savaşlar için bütün memleket sipahileri sancak altına çağrılmamaktaydı. Böyle küçük seferlerde yalnız çağrılan sipahiler sefere iştirak eder, ancak Padişahın bizzat iştirak ettiği seferlere bütün tımarlı sipahiler gitmekle mükellef tutulurlardı. Hükümdarın gitmeyip bir serdarın idare ettiği seferlerde ise, seferin ehemmiyetine göre, geliri çok olanlardan geliri az olanlara doğru genişlemek üzere bir kısım sipahiler vazifeye çağrılırlar, az gelirliler yerlerinde kalırlardı.

Tımarlı sipahiler cebelileri ile beraber alaybeylerinin, alaybeyleri, sancak beylerinin, sancak beyleri de beylerbeyinin komutası altında idi. Sefere iştirak eden sipahiler ve cebelileri tam teçhizatla gelmek ve gelirlerine göre bir veya bir kaç cadır da getirmek mecburiyetinde idiler (2). Sefer için lâzım olan yiyecek ve içeceklerini de beraber getirir veya yolda kendileri tedarik ederlerdi.

Sipahiler gerek savaş zamanında gerek barışta muayyen zamanlarda sıkı yoklamalara tabi idiler. Çok hasta olanlardan başkaları bu yoklamalara muhakkak surette iştirak mecburiyetinde idiler. Aksi halde azledilerek, tımarları ellerinden alınır-
dı. Eksik silâh ve fena talimden dolayı beylerbeyleri mesul tutulurlardı (3).

VII. TİMAR MÜESSESİNİN TEKÂMÜL VE İNHİTATI

Tımarları muhtelif bakımlardan incelerken, bu müessesenin en iyi teşkilatlanmış olduğu ve kendisinden beklenen vazifelere en iyi bir şekilde uyduğu 15 ve 16 nci

(1) Bk. Koçi Bey risalesi. Londra tabı, S 6.

(2) Bk. T. O. E. M. Süleyman kanunnamesi. S 11 ve öf.

(3) Bk. İ. H. Uzunçarşılı: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı. İkinci kısım 1453 den 1575 e kadar. S. 88 ve tö.

yüz yıllardaki durumunu göz önünde tuttuk. Şimdi bu bahiste tımarların kuruluşlarından kaldırılışlarına kadar ne yolda gelişdiklerini ve ne gibi değişikliklere uğradıklarını kısaca gözden geçirmeği faydalı buluyoruz.

İlk Osmanlı tarih kaynakları 1 inci Osmanın fethettiği araziye tımar olarak cesur askerlerine dağıttığını - bu arada Karacahisarı da oğlu Orhana vermiştir - ve bu tımarların erkek evlâda intikal etmesi için kanun koyduğunu söylerler (1). Demek ki tımarların miras yoluyla intikal etmesi, daha ilk Osmanlı Padişahının zamanında başlamıştır.

Osmanın oğlu Orhan tımarlı sipahilerden ziyade ordunun diğer kısımlarıyla uğraşmış ve kardeşi Alâettinin yardımıyla «Yaya» ve «Müsellim» lerin teşkilâtını kurmuştu.

Tımarların tam teşkilâtını kuran Orhanın oğlu I. inci Muraddır. 1375 den itibaren altı yıl barışın nimetlerinden istifade eden bu hükümdar Rumeli Beylerbeyisi Timurtaş Paşanın yardımıyla payitahtı Edirne'de bir çok kanunlar çıkarmış, ve diğer devlet müesseselerini kurmakla beraber bilhassa tımarları tanzim etmişti. Dirliklerin zeamet ve tımarlara ayrılması onun zamanında olmuştur. I. inci Muradın ölümünden sonra (1389) Osmanlı devletinin teşkilâtlanmasında ve yeni kanunların konulmasında bir duraklama başlar. Bu duraklama, Timurun sebep olduğu karışıklık ortadan kaldırılıp, İmparatorluk tekrar kendisine geldikten, muhtelif düşmanlar yenildikten sonra, II nci Mehmed'in İstanbul'u fethine kadar devam eder.

İmparatorluğun tabii merkezi İstanbul fethedildikten sonra, devlet teşkilâtına imparatorluğun büyüklüğüne ve coğrafi durumuna yaraşan bir karakter vermek, muhtelif müesseselerin vazifelerini tesbit etmek ihtiyacı kendisini şiddetle duyurmaya başlamıştı. Fatih Sultan Mehmed de bu ihtiyacın tesiriyle, kanunlar koydu ve bu arada tımarlara ait bir çok hususları yeniden tanzim etti. Fatih'in bu yolda ilk yaptığı iş paytahttaki dirlik defterlerine yalnız sipahilerin adını kaydettirmeyip, bu defterlere dirlik gelirlerinin ve beratlarının kopyasını yazdırmak olmuştur (2). Ne yazık ki T. O. E. M. de yayınlanmış olan Fatih kanunnamesinde tımarların gelirleri vesaire hakkında fazla bilgi yoktur.

II. nci Beyazidin hükümeti her yolda olduğu gibi bu yolda da oldukça durgun geçmiş ve tımar teşkilâtına büyük bir yenilik getirmemiştir. Oğlu I. inci Selim zamanında tımarlı sipahilerin kendilerine düşen vazifeyi büyük bir zevkle ifa ettikleri anlaşılıyor, onun zamanında dirliklerin bir çoğuna terakki verilmiş ve sipahi ve cebelilerin miktarı 1514 yılında 140 000 i bulmuştur. Selim Suriyeyi fethedince bu memleketin de büyük bir kısmını dirlik olarak dağıtmıştır.

Kanuni Süleyman devrinde, bütün devlet müesseseleri gibi tımarlar da gelişmenin zirvesine erişmiştir. Ataları I. inci Murad ve II. nci Mehmed'in bitiremedikleri kanun koyma işini de Kanuni Süleyman tamamlamış ve bu kanunlarda tımarlara

(1) Bk. Meselâ: Aşıkpaşazade İst. tabı S. 20: «Ve dahi her kime bir tımar verem, onun sebpsiz elinden almıyalar ve hem ol öldüğü vakıtta oğluna vereler ve eğer küçük dahi olursa vireler, hizmetkârları sefer vakti olıcak sefere varalar ta ol sefere yarayınca ve her kim kanun düzerse Allah ondan razı ve eğer neslimden bir kişi bu kanundan gayri bir kanun koyacak olursa idenden ve ittirenden Allahı Taalâ razı olmasın».

(2) Bk. v. Tischendorf. s. g. e. S. 42.

mühim bir yer ayırmıştır. Ancak Sipahizade olmadıkları halde, cesaret ve hizmetleri yüzünden dirlik elde etmiş olanların dirliklerini tasdik de Süleyman'ın bir emriyle olmuştur. Adalete uygun olarak Süleyman'ın verdiği bu emir sonradan bir çok suistimallere yol açtığı için tımar teşkilâtının inhitatına bir başlangıç sayılabilir. Süleyman Beylerbeyilerin tımar verme haklarını tahdit ederek, tezkireli ve tezkiresiz tımarları ortaya koymuştur. Bu hareketini Koçi Bey şiddetle tenkit ederek, eskiden, tımarları Beylerbeyileri verirken, haksız bir muamele yaptıkları, dirlikleri «Naehl» e verdikleri zaman, zarar görenlerin Veziri Azama şikâyet ettiklerini, halbuki şimdi büyük tımarları doğrudan doğruya Sadırazamlar verdikleri için, bunların yapacakları haksızlıkları şikâyet edecek bir makamın bulunmadığını söyler (1). Ancak unutmamak gerektir ki, Süleyman bu kaideleri korken, Osmanlı cemiyeti disiplinli, ve ahlâken yüksek bir cemiyetti. Sonradan bu kaidelerin suistimallere yol açmasını kaidenin fena oluşunda değil, cemiyetin bozulmasında aramak lâzım gelir.

Kanunî zamanında topraklı sipahilerin ve cebelilerin miktarı d'Ohsson'a göre 200.000 bulmuştu (2).

Süleyman'ın ölümü (1566) ve II. nci Selim'in hükümeti ile Osmanlı tımar teşkilâtında, inhitat ve bozukluk alâmetleri başlar. Sokollu Mehmet Paşa bu inhitatın önüne geçmeğe çalışmış ve kılıçların parçalanmasını ve büyük hizmetler görmeden terakki elde edilmesini katiyetle menetmişti.

Inhitatın tamamen baş göstermesi III. üncü Murad zamanındadır (1574 - 1595). II. nci Selim'in son ve III. üncü Murad'ın ilk yıllarında sipahiler vazifelerini unutmak şöyle dursun, vazirlere rüşvet vererek mükellefiyetlerini yerine getirmemek yolunu bile tutmuşlardı (3). Gene bu zamanda yabancı elçilerin dahi, korudukları kimseler için tımarlar elde ettikleri anlaşılıyor (4). III üncü Murad zamanında tımarların ve yeniden verilen beratların kontrolü tamamen gevşedi, ve Beylerbeyiler beratları en çok para verene satmaya başladılar, öyleki çok kere bir tımar için bir kaç tane berat tanzim edildiği oluyordu.

Diğer taraftan Sancakbeylerinden başhıyarak küçük dirliklere kadar nüfuz eden lüks merakı, bütün sipahileri kemirmeğe başladı ve onları askerlerini techize sarfetmeleri lâzımgelen paraları zevk ve sefaları için sarfetmeğe sevketti. Dirlik işlerinde hüküm süren bu kargaşalık 1584 yılında Özdemiş oğlu Osman Paşanın ecneblere 300 akçeye kadar dirlikler vermesiyle had safhasına girdi (5). III. üncü Murad'ın halefi III. üncü Mehmet (1595 - 1603 ün vezirleri Sinan Paşanın ve Yemişçi Hasan Paşanın zamanlarında dirlik kanunları tamamıyla riayet edilmez bir hale geldi. Hasan Paşa umumi bir sipahi yoklaması yaptığı halde dirliklerin derdine çare bulamadığı gibi, ulufeli askerlerle topraklı kıtalar arasına soktuğu niza ile vaziyeti büsbütün fenalaştırdı.

(1) Bk. Koçi Bey risalesi. Londra tabı. S. 13.

(2) Bk. M. d'Ohsson: Tableau général de l'empire Ottoman. VII. 375.

(3) Bk. Fresne-Canaye: Le voyage du Levant (1573). Publié par H. Hauser Paris, 1897 S. 137.

(4) Bk. aynı eser S. 60.

(5) Bk. Koçi Bey risalesi. Londra tabı S. 12.

I inci Sultan Ahmet (1603 - 1617) in sadırazamı Murad Paşa İmparatorluğun intizamını tekrar temin ettikten sonra, dirlikleri de düzeltmeğe karar verdi, ve eserini bir çok yerlerde not ettiğimiz Aynı Aliyi, Osmanlı tımar kanunlarını toplamaya memur etti. Ancak ne kendi ne de kendisinden sonra gelen Nasuh Paşanın ömrü, tımarların eski intizamını temine yetmedi (1). Hatta 1613 yılında Nasuh Paşanın yaptığı bir dirlik yoklamasına, dirlikleri ellerine geçiren zengin kimselerin uçakları sipahi kıyafetine girerek gelmişler ve böylelikle eksikleri doldurmuşlardı (2).

Ayn-i Ali'nin risalesinin bir tesiri görülmeden tahta geçen IV. üncü Murad (1623 - 1640) Koçi Beyin açık bir dille yazmış olduğu risalesinden aldığı ilhamla tımarları da islah etmeğe karar verdi. 1632 ve 1637 yıllarında iki yoklama yaptırdı; defterler gözden geçirildi ve haksız olarak dirlik alanlar uzaklaştırıldı. IV. üncü Murad'ın başladığı bu islahat eserini I. inci İbrahim (1640 - 1648) in sadırazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa aynı ciddiyetle devam ettirmek istemiş, fakat bu sırada bir çok düşman kazandığı için, eserini tamamlamaya muvaffak olamadan idam edilmişti (22 Mart 1643).

IV. üncü Mehmet zamanında (1648 - 1687) Devletin büsbütün çoğalan mali sıkıntısını azaltmak için sadırazam Melek Ahmet Paşa, tımar gelirlerinin % 50 sini müsadere etti. 1652 yılında ise Has ve Zeamet sahiplerinin gelirlerinin şahsi ihtiyaçlarından artan kısmını Devlete vermelerini emretti.

Ancak 1656 da sadırazam olan Köprülü Mehmet Paşa diğer işlerde olduğu gibi dirliklerde de intizamı tekrar tesis etmeğe muvaffak oldu. Sadarete gelir gelmez, bütün zeamet ve tımar sahiplerinin beratlarını yenilemeleri lüzumunu emretti ve bir çok dirlik yoklamaları yaptı. Bu tedbirlere rağmen ne Köprülü Mehmet Paşa ne de oğulları Ahmet ve Mustafa Paşalar, tımarların eski intizamını ve ciddiyetini tamamiyle iadeye muvaffak olamadılar.

1767 de Kırım'a seyahat etmiş olan Baron de Tott, o zaman hristiyanların tımar elde etmek için yalancılıktan müslüman gördüklerini ve bu oyunda muvaffak olduklarını yazmaktadır (3). 1768 de Rusyaya sefer açmak isteyen III. üncü Mustafa emrinde yalnız 20.000 sipahi ve cebeli olduğunu gördü. Bu sırada artık sipahiler dirlikleri topraklarına istedikleri gibi tasarruf etmeğe başlamışlardı; onları başkalarına devrediyorlar, iltizama veriyorlar ve sefere eşdirmeleri lâzımgelen cebeli başına Devlete 50 kuruş ödemekle iktifa ediyorlardı; kendilerinin sefere iştiraki artık bahse konu bile olmaktan çıkmıştı.

III. üncü Mustafa tımarları islahı düşündü, fakat düşündüğünü tatbik edemedi (1774); kardeşi I. inci Abdülhamit (1774 - 1798) eserini devam ettirmek istediye de, dirlik sahiplerinin gösterdikleri umumi hoşnutsuzluk üzerine yolundan dönmeğe mecbur oldu.

III. üncü Selim'in islahat teşebbüsleri ve bu aydın fakat zayıf hükümdarın acıklı sonu da, dirliklerin durumunu düzeltmedi. Nihayet II. inci Mahmut 1826 da Yenice-

(1) Bk. J. v. Hammer: Geschichte des osmanischen Reiches. 2. Aufl. II., S. 761.

(2) Bk. v. Tischendorf. s. g. e. S. 53.

dam. 1775. II., 112/113.

(3) Bk. Baron de Tott: Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam. 1775. II., 112/113.

rileri ortadan kaldırmaya muvaffak olduktan sonra, artık çiftçiyi sömürmekten başka hiç bir işe yaramayan topraklı sipahi teşkilâtını da ortadan kaldırdı. Fakat tımar sisteminin tamamıyla ortadan kaldırılması ancak Tanzimattan sonra olmuştur.

O zamana kadar dirlik sahipleri dirliklerini satmaya da başlamış oldukları için, yüz yıllarca evvel yalnız bir devlet memuru olarak geldikleri dirlikler üzerinde mülkiyet hakları da iddiaya başlamışlardır. Bunun içindir ki, Gülhane Hattı Hümayunu ile dirlikler ortadan kaldırılınca dirlik sahiplerine, ellerinden alınan dirliklerine mukabil bir maaş bağlanmıştı, 1850 yılında bu maaşların yekünü 40 milyon kuruşu bulmaktaydı. 1860 da ise 24 milyona inmişti. Dirlik sahibi ile Devlet arasındaki münasebet bu şekilde haledilirken, bir taraftan da miri toprakların yeni statüsünü tâyin edecek olan kanun hazırlanmış ve «Arazi Kanunu» adı altında 7 Ramazan 1274 (21 Nisan 1858) de ilân edilmişti.

Bibliyografya

KUR'AN

- AHMET CEVAT Paşa: Tarihi Askeriyi Osmanî. I. cilt İst. 1299
 ALİ: Kühn ül-Ahbar 5 cilt. İst. 1277-1284
 ALİ HAYDAR, Hoca Emin Efendizade: Şerh-icedid li-kanun Al-arazi. İst. 1321
 AŞIKPAŞAZADE: Tevarih-i al-Omsan. İst. 1332.
 AYN-İ ALİ: Kavanin-i al-i Osman der hulâsa-i mezamin defter-i divan. Ahmet Vefik Paşa tarafından 1280 yılında İst. da basıtırılmıştır.
 BABİNGER, Franz: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig. 1927
 BALKAN, Kemal Dr.: Babilde feodalizm araştırmaları, Kas'lar devrinde Babil (A. Ü. D. ve T. C. Fakültesi Dergisi. C. II. Sayı. 1. s. 45-56)
 BARKAN, Ömer Lutfi: Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü (Ülkü. Sayı 49-60. eski şekli).
 BARKAN, Ömer Lutfi: XV. ve XVI. asırlarda, Osmanlı İmparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyon şekilleri (İst. Ün. İkt. Mec. C. I. Sayı 1 ve 2. Cilt 2. Sayı 4)
 BARKAN, Ömer Lutfi: Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler (Vakıflar Dergisi II. 249 - 387).
 BARKAN, Ömer Lutfi: İslâm Türk mülkiyet hukuku. (İst. Ün. Huk. Fak. Mec. C. VI. Sayı 1. S. 156-181).
 BARKAN, Ömer Lutfi: Türk toprak hukuku tarihinde tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arazi kanunnamesi. (1. S. 321-421)
 BAUDIÉ, Michel: Histoire général du Serrail. Paris. 1624.
 BECKER: Djizya, Encyclopédie de l'İslam. I. 1082 ve ö. t.
 BEHRNAUER: Nasihatname (Z. D. M. G. XVIII. S. 699 ve ö. t.)
 BEHRNAUER: Koga Beg's Abhandlung über den Verfall des Osmanischen Staatsgebäudes (Z. D. M. G. XV.)
 BELİN: Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux. Paris. 1865.
 BELİN: Etude sur la propriété foncière en pays musulmans, et spécialement en Turquie (Rite Hanefite). (Journal Asiatique. 5. Sér. 18. 19).
 BELİN: Régime des fiefs militaires dans l'İslamisme. (Journal Asiatique. Sér. 6. 10.)
 BERTRANDON de la BROQUIÈRE: Le voyage d'outremer, publié par Ch. Schefer. Paris. 1892.
 CEVDET, Ahmet Paşa: Tarih. 2. baskı. 12. cilt. İst. 1309.
 CHARDİN: Voyage en Perse. 2. éd. 10 vols. Paris. 1811.
 CHİSTENSEN, Arthure: L'İran sous les Sassanides. Copenhague. 1936.

- CHRISTENSEN, Arthure: L'Empire des Sassanides, le Peuple, l'Etat, le cour. Köbenhavn. 1907.
- ÇAGATAY, Neşet Dr.: Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reâyâ kanunnamelerinde ilhak edilen memleketler âdet ve kanunlarının ve istihlaklarının izleri. Ankara. 1943. Yazma. 238 y.
- DENY, J.: Timar, Enzyklopaedie des İslam. IV.
- DIEHL, Charles: Byzance. Paris 1919
- DIEHL, Charles: Chose et gens de Byzance. Paris. 1926.
- EVLİYA ÇELEBİ: Seyahatname. 10 cilt. İst. 1314 - 1938.
- FAGNAN, E.: Kitab-el Harac de İmam Ebû Yusuf. Le livre de l'impôt, foncier. Paris 1921.
- FATİH KANUNNAMESİ : T. O. E. M. ilâveleri. Arif Bey tarafından yayımlanmıştır.
- FRESNE - CANAYE, Philippe du: Le voyage du Levant. Publié et annoté par M. H. Hauser. Paris. 1897.
- GALANTİ, Avram: Hamurabi kanunu. İstanbul. 1925.
- GALANTİ, Avram: Hitit Kanunu. İstanbul. 1931.
- ÇİBBONS, H. A. : Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu. Tercüme eden Ragıp Hulûsi. İstanbul. 1928.
- GROHMANN, A. : Ushr. Encyclopédie de l'İslam. IV. 1107.
- GROUSSET, René: Histoire de l'Asie. Paris. 1922.
- GUER.: Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique, avec un abrégé de l'histoire Ottomane. Paris. Coustelier. 1746.
- GURLAND, A. : Grundzüge der mohammedanischen Agrarverfassung und Politik. Dorpat. 1907.
- HALİS EŞREF : Külliyyatı şerhi kanunu arazi. İstanbul. 1315.
- HAMMER. J. v. : Devleti Osmâniye tarihi. Mütercimî. Mehmet Ata. 8 C. İst. 1332.
- HAMMER. J. v. : Geschichte des osmanischen Reiches. 2 Aufl. 1835.
- HAMMER. J. v. Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien. 1815. 2 cilt.
- HAUSER et RENAUNET : Les débuts de l'âge moderne. Paris. 1929.
- HEUSCHLING, Xavier: L'Empire de Turquie. Bruxelles et Leipzig. 1860.
- HOUTSMA, Th. : Histoire des Seldjucides d'Asie Mineure d'après İbni Bibi. Leide. 1902. 4 vols
- HUART, Clément: La Perse antique et la civilisation iranienne. Paris. 1925.
- İBNÜL EMİN MAHMUT KEMAL : Arpalık. T. O. E. M. Nu. (94) S. 276 ve ö.t.
- JUCHEREAU de SAINT -DENYS : Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman. 2. vols. Paris. 1819.
- KEMANKEŞ KARA MUSTAFA PAŞA : Lâyihâ. Faik Reşit Unat. Tarih Vesikaları Dergisi. C. I. Sayı 6. S. 443 - 480.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat: Ortazaman Türk - İslâm Feodalizmi. (Belleten 19. dan ayrı basım, fransızca tercümesi de vardır. İst. 1941).
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat: Selçukiler zamanında Anadolu'da Türk medeniyeti (M. T. M. Nu. 5. S. 213 - ve ö.t.)
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat: Türkiye Tarihi. İst. 1923.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat: Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar. İst. Evkaf Matbaası, 1931. (Türk İkt. ve Huk. tar. mec. ndan ayrı basım).
- KRAELITZ - GEREIFENHORST : Fatih Kanunu. (M. O. M. I. 13., 48.)
- KREMER, Alfred: Geschichte der herrschenden Ideen des Islams. Leipzig. 1860.
- KREMER, Alfred: Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. 2 cilt. 1875 - 1877.
- LAVISSE et RAMBAUD : Histoire générale. Paris. 1894.
- LÜTFİ PAŞA, Abdullâh: Asafname. (Türkische Bibliothek. vol. 12. 1910. ve İstanbul Matbaası Amedî. 1326.)

- MARSİGLI : L'état militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence. Paris. 1732.
- MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali: El-Ahkâm al-Sultaniya. Herausgegeben von Enger. Bonn. 1853.
- MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali: Les status gouvernementaux ou règles de droit public et administratif, traduits et annotés par E. Fagnan. Alger. 1915.
- MEHMET SÜREYYA : Sicilli Osmani. İstanbul. 4 cilt. 1308 - 1315.
- MIGNOT: Histoire de l'Empire Ottoman. Depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740. Paris. 1771. 4 vols.
- MORGAN, Jacque de: La féodalité en Perse, son origine etc. (Revue d'Ethnographie et de Sociologie. No. 5 - 8. Paris. 1912).
- MUSTAFA NURİ PAŞA : Netayic ül-Vukuat. İstanbul. 1327.
- OBERHUMMER, E. : Die Türken und das Osmanische Reich. Leipzig. Berlin 11917.
- OHSSON, Mouradgca d'. : Tableau général de l'Empire Ottoman. 7 vols. Paris. 1788 - 1824.
- OHSSON, Mouradgca d'. : Histoire des Mongoles. 4 vols. Paris. 1834.
- OSMANLI KANUNNAMELERİ : Millî Tetebbüler Mecmuası. Sayı 1 - 3.
- PADEL et STEEG : De la législation foncière ottomane. Paris. 1904.
- PITTON de TOURNEFORD : Relation d'un voyage du Levant. Lyon. 3 vols. 1747.
- RAMBAUD, Alfred: Etudes sur l'histoire byzantine. Paris. 1912.
- RANKE, Leopold v. : Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert. (Fürsten und Völker von Südeuropa.) Leipzig. 1877.
- RICAUT, Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman, traduite de l'anglois par Briot. Paris. 1670.
- SARI MEHMET PAŞA, Defterdar: Nesayih ül-Vüzera ve l' Ümera. Walter L. Wright tabir. 1935
- SAVVAS PAŞA. : Etudes sur la théorie du droit Musulman. Paris. 1898.
- SCHLÖZER, Leopold v. : Ursprung und Entwicklung des alt-türkischen Heeres. (Beiträge zur Kenntnis der türkischen Armée, I), Berlin. 1900.
- SOBERNHEIM, M. : İktâ. Encyclopédie de l'İslam. II. 489.
- SÜLEYMAN KANUNNAMESİ : T. O. E. M. ilâveleri. Arif Bey tarafından yayımlanmıştır.
- SÜLEYMAN SUDÎ : Defteri Muktesit. 3 cilt. İstanbul. 1307.
- SUSSHEIM, Karl: El-İnadet-ü fi'l-Hikâyet ül Selçukiye. M. T. M. 1. 2. S. 300.
- SUSSHEIM, Karl: Das Geschenk aus der Seldschukengeschichte. Leiden. 1909.
- TAVERNIER, Jean Baptiste: Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier. Paris. 1679. 2 vols.
- THEVENOT. : Relation d'un voyage au Levant. Paris. 1663.
- TISCHENDORF, Paul Andreas v. : Das Lehnwesen in den moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche mit dem Gesetzbuche der Lehen unter Sultan Ahmet I. Leipzig. 1872
- TOGAN, A. Zeki Velidi: Moğollar devrinde Anadolu iktisadi vaziyeti. (T. Huk. ve İkt. Târ. Mec. I).
- TORNAUW, Nicolas de. : Le droit musulman exposé d'après les sources. Traduit en Français par M. Eschbach. Paris. 1860.
- TORNAUW, Nicolaus von. : Moslemisches Recht aus den Quellen dargestellt. Leipzig. 1855.
- TOTT, Baron de: Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam. 1775.
- TRUHELKA, Ciro Dr. : Stari truski agrarni zakonik za Bosnu (Glasnik Zemaljskog Muzeja. "a. Bosni i Hercegovini. XXVIII. 1916. 3, 4. s. 426 - 475, içinde Türkçe Fatih Kanunnamesi vardır.)
- TRUHELKA, Ciro. Dr. : Bosna'da arazi meselesinin tarihî esasları. (T. Huk. ve İkt. Tarih. Mec. Cilt I. S. 43 - 70. 1931).

- TSCHILOFF, Nikôla: Die Steuerverhältnisse in der Türkei. Erlangen. 1911.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devleti teşkilâtına methal. İst. 1941.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. Ankara. 1943.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Kuruluşundan 15. asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı. T. T. anahatları eserinin müsveddeleri. Seri. II. No. 22.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı. II. kısım. 1453 ten, 1575 e kadar. T. T. anahatları eserinin müsveddeleri. Seri. III. No. 14.
- VELAY, A. du: Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmut II. jusqu'à nos jours. Paris. 1903.
- VOLTAIRE: Essai des mœurs. (Oeuvres complètes) Paris. 1827. 75 vols. vols 20 - 24.
- VORMS: Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans et subsidiairement en Algérie (Journal Asiatique. 1842, 1843, 1844.)
- ZEYDAN, Görci: Medeniyeti İslâmiye Tarihi. Tercüme eden Zeki Magamiz. 5 cilt. İst. 1328-1331.
- ZINKEISEN, Johann Wilhelm: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Hamburg. 1840-1863. 7 Bde.